

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे स्त्री उध्दाराचे कार्य

कदम संतोष तुकाराम

इतिहास विभाग, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण,ता.फलटण, जि.सातारा

प्रस्तावना :-

भारतात स्त्रियांच्या उध्दारासाठी ज्या महापुरुषांनी आपले आयुष्य खर्ची घातले अशा महापुरुषापैकी महर्षी धोंडो केशव कर्वे हे एक होते. त्यांनी समाज निंदेची पर्वा न करता स्त्रियांच्या कल्याणासाठी अथकपणे प्रयत्न केले म्हणून त्यांना स्त्री मुक्तीचे कैवारी म्हटले जाते. त्यांच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्यातील महत्त्वाचा गुण म्हणजे ध्येयासक्ती, कार्यतत्परता, परिश्रमशीलता , साधी रहाणी व स्वतंत्र विचारणी हे होय.^१

पूर्वचरित्र :-

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचा जन्म सौ. लक्ष्मीबाई व केशव कर्वे या दांपत्याच्या पोटी दि.१८ एप्रिल १८५८ रोजी मुरुड पासून १५ मैलावरील शेरवली (आजोळी) या गावी झाला.^२ त्यांचे वडील अत्यंत निग्रही, शांत, सत्वशील व दिर्घोद्योगी होते. आईचा स्वभाव काहीसा रागीट होता. त्यांचा संसार गरिबीचा व काटकसरीचा होता. तथापी मदतीसाठी कोणापुढे हात पसरवायचा नाही असा बाणा त्यांचा होता. अशाप्रकारे कष्टाळू, प्रेमळ, स्वाभिमानी व निग्रही मातापित्याच्या शिस्तशीर वातावरणात महर्षी धोंडो केशव कर्वे वाढलेले होते.^३ महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे प्राथमिक शिक्षण मुरुड येथे झाले. सहावीची परीक्षा पास झाल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठी ते रत्नागिरीला गेले तेथे त्यांना दरमहा दिड रुपया शिष्यवृत्ती मिळत होती. अत्यंत कष्टाने व काटकसरीने राहून सन १८८१ मध्ये ते मॅट्रिक झाले. पुढे उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी मुंबईच्या विल्सन कॉलेजात प्रवेश घेतला नंतर ते एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून सन १८८४ मध्ये गणित हा विषय घेवून बी.ए. झाले. पुढे त्यांनी सन १८८७ ला एम.ए.ची परीक्षा दिली. परंतु या परीक्षेत ते नापास झाले तरी त्यांनी हिंमत सोडली नाही. तत्पूर्वीच इ.स. १८७३ मध्ये शिक्षणक्रम चालू असतानाच राधाबाईशी त्यांचा विवाह झाला होता.^४

समाजसेवेचा श्रीगणेश :-

कर्वे प्राथमिक शाळेत असताना त्यांना लाभलेले सोमण गुरुजी म्हणजे त्यांच्या मनाला सुयोग्य आकार देणारी एक व्यक्ती होय. समाजसेवेचा पहिला धडा कर्वे यांना सोमण गुरुजींकडून मिळाला. त्याप्रमाणे निरक्षर प्रौढांना वर्तमानपत्रे वाचून दाखवून समाजसेवा करण्याचा श्रीगणेश कर्वे यांनी प्राथमिक शाळेत असतानाच गिरविला. सोमण गुरुजींच्या सान्निध्यात समाजसुधारणेच्या अनेक कल्पना त्यांना सुचल्या. सहकार विना न हि उध्दार या तत्त्वानुसार त्यांनी व्यापरोत्तेजक सहकारी मंडळाची स्थापना केली होती.

नंतर कर्वे शिक्षक बनले. कारण शिकविणे आणि निरामय तरुण मनांना शिक्षण देणे त्यांना आवडत असे. कॅथड्रल गर्ल्स हायस्कूल आणि अलेक्झांड्रा गर्ल्स हायस्कूल येथील पार्ट टाईम नोकरी आणि इतर कित्येक खाजगी शिकवण्या यांच्यामुळे कर्वे सकाळपासून रात्री अगदी उशिरापर्यंत ते कार्यमग्न असत. ते दररोज निरंतर कामात गुंतलेले असले तरी कर्वे यांच्या डोळयासमोर सतत समाजसेवेचे स्वप्न तरळत असायवाचे. म्हणूनच शिक्षक या नात्याने ते राजारामशास्त्री भागवत यांना त्यांच्या मराठा हायस्कूलमध्ये जाऊन मिळाले. आपण आपले सर्व आयुष्य शिक्षणास वाहू आणि आपल्या सर्व कार्याचे आणि चळवळीचे केन्द्र मुंबई हेच करावे लागेल, असे त्यावेळी कर्वे यांना वाटत होते. परंतु देवाची इच्छा काही वेगळीच होती.^५

पुढे गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या निमंत्रणावरून दि. १५ नोव्हें १८९१ रोजी ते पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजात गणित विषयाचे प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले . सन १८९२ मध्ये ते पुण्याच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सदस्य बनले. मध्यंतरीच्या काळात त्यांची पत्नी राधाबाई यांच्या मृत्यूमुळे जीवनावर वियोगाची छाया पडली. पुढे दि.११ मार्च १८९३ मध्ये त्यांनी गोदूताई या बालविधवेशी पुनर्विवाह केला. त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजात १८९१ पासून १९१४ पर्यंत तेवीस वर्षे कार्य केले. सन १९१४ मध्ये फर्ग्युसन कॉलेजमधून

निवृत्त झाल्यानंतर सर्व वेळ समाजसेवेसाठी वाहून घेण्याचा निर्णय त्यांना घेतला व येथून पुढील कर्वे यांचे जीवन हे समाजासाठी पूर्णपणे समर्पित करण्यात आले.^६

विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी :-

समाजातील विधवा स्त्रियांचे दुःख दूर करणे गरजेचे आहे. असे महर्षी कर्वे यांना वाटले. त्यासाठी त्यांनी विधवा विवाहाचा आग्रहाने पुरस्कार केला. विधवा विवाहाला चालना मिळावी म्हणून दि. ३१ डिसेंबर १८९३ रोजी त्यांनी 'विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी' या संस्थेची स्थापना केली या संस्थेमार्फत पुर्नविवाहाचे कुटूंब मेळावे भरविण्यास प्रारंभ केला. महर्षी कर्वे यांनी पहिल्या पत्नीच्या मृत्यूनंतर मनोरमाबाई व बाळकृष्ण या दोशी दांपत्याच्या गोदुताई नावाच्या विधवा कन्येशी दि. ११ मार्च १८९३ रोजी विवाह करून हे कृतीने दाखवून दिले. पुढे दि. २० ऑगस्ट १८९५ रोजी या संस्थेच्या 'विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी' या नावात बदल करण्यात येऊन 'विधवा विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळी' असे नामकरण केले गेले.^७

अनाथ बालिकाश्रम :-

समाजात विधवा स्त्रियांचे होत असलेले हाल व दुःख पाहून कर्वे व्याकूळ होत असत. ही दुःखे दूर करण्याच्या इरादयाने त्यांनी पुणे येथे पेरुच्या गेटाजवळ गोरे यांच्या वाड्यात दि.१४ जून १८९६ रोजी अनाथ बालिकाश्रमाला सुरुवात केली. सुरुवातीच्या वेळी एकच विधवा होती. कर्वेनी स्वतःजवळचे एक हजार व विमा पॉलिसीचे पाच हजार रुपये संस्थेसाठी देणगी दिली.^८

आश्रम ही संस्था केवळ विधवाशिक्षणाचीच असावी व पुर्नविवाहासंबंधाने या संस्थेने अगदी तटस्थ वृत्ती स्विकारावी, अशीच कर्वे यांची मनापासून इच्छा होती. या इच्छेला अनुरूप अशीच आश्रमाची अंतर्व्यवस्था ठेवली होती. तथापि पुर्नविवाहाविषयी वाटणाऱ्या भितीमुळे आश्रमात विधवांची संख्या फारच मंद गतीने वाढली. परंतु 'माझ्या संस्था मला माझ्या आप्ताहून व प्राणाहूनही प्रिय वाटत' या त्यांच्या संस्थेवरील श्रद्धेमुळेच नंतर संस्था वाढू लागली. श्रीमती पार्वतीबाई आठवले, श्रीमती वेणुबाई नामजोशी व काशीबाई देवधर या अत्यंत जिद्दीच्या कार्यकर्त्या आश्रमाला लाभल्या. ज्या काळात विधवा मुलीला शिकविणे म्हणजे समाजाचा मोठा अपराध करणे होते, अशा कामी पडणाऱ्या मनुष्याला लोकांनिंदेचे बरेच प्रहार सहन करावे लागत होते. अशा काळात श्रीमती काशीबाईनी केलेले कार्य कौतुकास्पद होय. प्लेगच्या साथीत ही संस्था सन १९०० मध्ये हिंगण्याला नेण्यात आली. यावेळी राजपुतान्यातील टोंक संस्थानातले ट्रेझरर प.बा.दामोदरपंत फाटक व त्यांच्या पत्नी यशोदाबाई फाटक या दांपत्यांचे एक विशेष कृपाछत्र आश्रमाला लाभले. नंतर लेडी नॉर्थकोट, श्रीमती रमाबाई रानडे, श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर, श्रीमंत आबासाहेब विशाळगडकर, श्रीमंत सयाजीराव महाराज, महात्मा गांधी इत्यादी थोर व्यक्तींचे आश्रमाला सक्रिय मार्गदर्शन लाभले. आज या आश्रमाचे देणगीदार संपूर्ण भारतभर पसरलेले आहेत.^९

महिला विद्यालय :-

स्त्रियांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोगी पडले आणि त्यांच्या स्वभावाला पोषक ठरेल अशा प्रकारचे शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने कर्व्यांनी दि. ४ मार्च १९०७ रोजी पुणे येथे 'महिला विद्यालयाची' स्थापना केली. डिसेंबर १९११ मध्ये महिला विद्यालयाचेही हिंगणे येथे स्थलांतर केले गेले. या विद्यालयात गृहजीवनाशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, शिशुसंगोपन शास्त्र यासारखे विषय शिकविण्याची सोय करण्यात आली. पार्वतीबाई आठवले, श्रीमती वेणुताई नामजोशी, काशीबाई देवधर, यमुनाबाई साने, कमलाबाई गरुड, रमाबाई सोमण या शिक्षणाने स्वावलंबी झाल्या.^{१०}

निष्काम कर्म मठ :-

आपल्या राष्ट्राच्या उध्वाराचे काम तडीला नेण्यास स्वार्थ त्यागाच्या तत्वावर काम करणाऱ्या स्त्री - पुरुषाची आवश्यकता आहे. या जाणिवेतून दि. ४ नोव्हेंबर १९०८ निष्काम कर्म मठाची स्थापना करण्यात आली. स्त्रियांच्या उध्वाराचे आणि त्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या संस्थांचे कार्य निःस्वार्थपणे व त्यागी वृत्तीने करणारे समाजसेवक तयार करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी या संस्थेची स्थापना केली होती. या मठात सामील होणाऱ्या प्रत्येक माणसाला प्रतिज्ञा घ्यावी लागे की, माझे स्वतःचे जे काही आहे त्यावरील सर्व हक्क आणि अधिकार मी सोडून देत आहे, मी आजपासून या मठाचा सेवक झालो आहे आणि माझ्यासाठी व माझ्या कुटूंबासाठी मठ जी तरतूद करील, ती मी स्वेच्छेने मान्य करीन.^{११}

महिला विद्यापीठ :-

स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे हे अत्यंत पवित्र देशकार्य, धर्म कार्य आहे अशी कर्वे यांची श्रद्धा होती. या कार्यासाठी केलेले विचार, उच्चार हीच परमेश्वराची प्रार्थना हेच जन्माचे सार्थक अशी त्यांची वृत्ती बनली होती. स्त्रियांसाठी एक स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन करावे त्यानुसार दि. ३ जून १९१६ रोजी त्यांनी हिंगणे येथे महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. त्यातील काही ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे होती.

१. स्त्रियांच्या शिक्षणामध्ये इंग्रजी माध्यमाची फार मोठी अडचण भासत असे. त्यामुळे त्यांच्या स्त्री - विद्यापीठामध्ये मातृभाषेचा शिक्षणाचे माध्यम म्हणून स्विकार करण्याचे त्यांनी ठरविले.
२. इंग्रजी भाषेचे महत्त्व ओळखून इंग्रजी अध्यापनाची सोय विद्यापीठात करण्यात आली होती.
३. स्त्रियांच्या व्यक्तिविकासास अनुरूप व त्यांच्या भावी विकासास पोषक असे गृहजीवनशास्त्र, आरोग्यशास्त्र व वनस्पतीशास्त्र यांसारखे विषय सक्तीचे करण्यात आले होते.
४. स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक व्यक्तिभेदास अनुसरून अध्ययनविषयामध्ये विविधता आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता.^{१२}

सन १९२० मध्ये शेट विठ्ठलदास ठाकरसी यांनी आपल्या मातोश्री श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी यांच्या स्मरणार्थ १५ लाख रुपयाची देणगी या विद्यापीठाला दिली पुढे त्यांचे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठात (SNDT) रुपांतर झाले. या विद्यापीठात हजारो स्त्रिया उच्च शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत.^{१३}

महाराष्ट्र ग्रामशिक्षण मंडळ :-

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी सन १९३६ मध्ये महाराष्ट्र ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ या संस्थेची स्थापना केली.^{१४} तसेच भारतीय समाजातील जातिभेद व अस्पृश्यता यासारख्या अनिष्ट प्रथानाही त्याचा विरोध होता. या प्रथाचे निर्मूलन व्हावे या उद्देशाने त्यांनी दि. २१ एप्रिल १९४४ मध्ये समता संघाची स्थापना केली होती. पुढील दोन वर्षात या संघाचे ६०० सदस्य झाले. पुढे याच हेतूने त्यांनी जुलै १९४७ मध्ये मानवी समता नावाचे मासिक सुरु केले.^{१५}

समारोप :-

आधुनिक भारतातील एक श्रेष्ठ व कर्ते समाज सुधारक म्हणून महर्षी कर्वे हे सर्वाना परिचित आहेत. समाजातील स्त्रियांची स्थिती सुधारावी व त्यांना चांगल्या प्रकारचे जीवन जगण्याची संधी मिळावी या उद्देशाने त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक संस्था काढल्या. त्यांच्या या पवित्र कार्यास अनेक लोकांनी अर्थसहाय्य केलेले दिसून येते. त्यांच्या या कार्यामुळे स्त्रियांची उन्नती झालेली दिसून येते. त्यामुळेच आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाबरोबर आपणाला स्त्रिया ही दिसून येतात. त्यांच्या या कार्यामुळेच भारत सरकारने त्यांना सन १९५५ साली पद्मविभूषण व दि. १८ एप्रिल १९५८ रोजी 'भारतरत्न' हे सर्वोच्च सन्मान देऊन त्यांच्या कार्याचा यशोचित गौरव केला. आचार्य अत्रे यांनी कर्वाचा गौरव करताना म्हटले आहे की, "अण्णा म्हणजे भारताच्या इतिहासातील एका क्रांतीकारक शतकाचे मूर्तिमंत साक्षीदार आहेत. एवढेच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाचे ते एक महान शिल्पकार होत."'

संदर्भ

- १) भगत रा.तु., शिक्षणातील थोर विचारवंत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर २००१, पान.४६
- २) पाढरे नीला (डॉ), महर्षी धोंडो केशव कर्वे, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, २००७ पान ७ व ८
- ३) भगत रा.तु. व माळी आ.ल., थोर शिक्षणतज्ञ, गो.य.राणे प्रकाशन, पुणे १९७८ पान.१२२
- ४) स्वामी व्ही.एन., महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, विद्याभारती प्रका.,लातूर २०११ पान.१०६
- ५) भगत रा.तु. व माळी आ.ल., उपरोक्त, पान १२३ व १२४
- ६) क्षीरसागर शोभादेवी, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, के. पब्लि.,पुणे २००५ पान १०६
- ७) शिखरे दा.नं.,भारतरत्न महर्षी आण्णासाहेब कर्वे, चित्र. प्रकाशन, पुणे १९५८ पान.१९
- ८) पाटणे यशवंत, चैतन्याचे चांदणे, संस्कृती प्रकाशन, पुणे २०१२ पान.१६६
- ९) पटवर्धन ना. म. (संपा), धोंडो केशव कर्वे, हिंगणे शिक्षण संस्था पुणे, १९५८ पान ३७५

- १०) दै. सकाळ, दि. १ जाने २००६ पान.५
- ११) पांढरे नीला (डॉ), उपरोक्त, पान. ५१ व ५२
- १२) भगत रा.तु. व माळी आ.ल., उपरोक्त पान.१३०
- १३) पाटणे यशवंत, उपरोक्त, पान १६७
- १४) क्षीरसागर शोभादेवी, उपरोक्त, पान.१०९
- १५) पांढरे नीला (डॉ), उपरोक्त, पान.६९